

Григорій Савченко (Київ)

УКРАЇНСЬКИЙ РУХ У ГАРНІЗОНАХ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА У 1917 РОЦІ

У революційних подіях 1917 року важливу роль відігравали солдати та офіцери гарнізонів російської армії. Українці-військові були активними учасниками українського національно-визвольного руху, який охопив армійські частини фронту і тилу, флоти. Значного поширення український рух набув і у гарнізонах російської армії Кримського півострова.

На Кримському півострові дислокувалися піхотні запасні полки, артилерійські, інженерно-технічні частини, а також дружини державного ополчення. Запасні полки, в яких формувалися маршові роти, були основним резервом поповнення діючої армії. Дружини державного ополчення комплектувалися ратниками (запасними солдатами) старшого віку. Зазвичай вони використовувалися для охорони заводів, складів, портових споруд.

Сухопутні війська були розкидані по всьому Криму. Одним із найчисельніших був сімферопольський гарнізон. У місті квартирували 32, 33 та 34 піхотні запасні полки, знаходився штаб 38-ї піхотної запасної бригади та інші частини. У Феодосії основу гарнізону складав 35 піхотний запасний полк. Досить строкатим був гарнізон Севастополя, у який входили частини Севастопольської фортеці, підрозділи забезпечення Чорноморського флоту. У місті дислокувалися 8 дружин державного ополчення. У склад гарнізону входила Севастопольська авіаційна школа. У місті та передмістях розміщувалися царгородський, нахімовський, корніловський, істомінський полки

Чорноморської морської дивізії, яка готувалася до висадки десанту та захоплення Константинополя¹. Серед особового складу частин, дислокованих у Криму, був значний відсоток українців. Українці-військові в революційних умовах 1917 року стали активними учасниками українського національно-визвольного руху.

В українській радянській історіографії інформація про український рух в гарнізонах російської армії, Кримського півострова зокрема, замовчувалася. Поодинокі згадки про нього подавалися лише як прояв контрреволюційної діяльності українських організацій на Чорноморському флоті. У дослідженнях української еміграції, серед яких особливо виділялися роботи С. Шрамченка, основна увага приділялась флотським подіям. В умовах незалежної України про український рух у сухопутних частинах Кримського півострову знаходимо фрагментарні свідчення у працях В. Сергійчука, В. Солдатенка, Л. Хало, В. Голубка, В. Корольова². У дослідженнях сучасних істориків в основному домінують сюжети, пов'язані з розвитком українського руху на Чорноморському флоті.

Революційні події в Петрограді лютого 1917 року, створення Центральної Ради у Києві дали поштовх розвитку українського руху в російській армії. Не залишилися осторонь революційних подій і солдати та офіцери українці кримських гарнізонів. Революційна стихія, яка була притаманна зародженню українського руху, знайшла свій прояв у гуртуванні українців шляхом проведення масових заходів – мітингів, зборів, віч, демонстрацій.

На початку березня 1917 року в Сімферополі відбулося перше зібрання українців, у якому взяло участь близько 200 осіб. Більшість із них склали військові місцевого гарнізону. Набагато велелюднішим було наступне українське гарнізонне віче. На нього прийшли більше 7 тисяч офіцерів

і солдатів-українців. Проте, як можна судити із спогадів, учасники віча аж ніяк не нагадували однорідну національну спільноту. Лише близько 300 чоловік із учасників цієї багатотисячної маніфестації вважали себе українцями, а решта без вагань відгукувалися на звернення “хахли” та “малороси”³.

Вагомо заявили про себе українці Севастополя. Учасник березневих подій згадував: “Відбулось кілька надзвичайно численних українських маніфестацій і походів в Севастополі, які показали міць українського руху і були гарно улаштовані, великою кількістю жовто-блакитних прапорів з учасниками, одягненими в національні українські одяги. А в одній маніфестації, то брав участь чумацький віз з круторогими волами і цілий відділ матросів з лінійного корабля “Св. Євстафій” перебраний за запорожців і на конях”⁴. У одній із маніфестацій взяла участь “в мальовничому полтавському старовинно-козацькому жіночому строю” Оксана Колчак, дружина командуючого флотом адмірала Колчака⁵. Перед українцями, які взяли участь у маніфестації 7 квітня 1917 року, з промовою виступив адмірал Колчак. Командуючий Чорноморським флотом зазначив: “Ось мені припадає честь говорити з українцями, що зібралися тут заявити своє існування: Чорноморська Фльота, керувати якою я маю собі за честь, на 90 відсотків складається з синів цієї нації. Я не можу не вітати українську націю, яка дала мені найліпших моряків, які тільки існують на світі...”⁶.

Революційний порив українців-військових потрібно було спрямувати у русло організованості, надати йому ознак планомірної роботи. До військових необхідно було донести розуміння завдань українського національно-визвольного руху, убезпечити їх від можливого поглинення революційним хаосом, який охопив російську армію і флот.

Українські організації, які створювалися у гарнізонах, мали стати на чолі українських військових, бути як пропагандистами, так і організаторами боротьби за демократичну Україну.

На початку березня 1917 року була заснована сімферопольська Українська громада. Раду громади очолив учитель гімназії Клименко. Своє завдання Рада вбачала в організації просвітницької роботи серед українців-вояків сімферопольського гарнізону. Наступним кроком в організаційному становленні вояків-українців сімферопольського гарнізону було створення комітету Українського військового клубу імені гетьмана Петра Дорошенка. Він власне і перебрав на себе керівництво діяльністю українців у військових частинах міста⁷.

У Севастополі і на Чорноморському флоті український військовий рух очолили люди, які ще у дореволюційні часи були учасниками українського конспіративного гуртка “Кобзар”. За згадками сучасників їх було 8-10 чоловік. Серед них виділялись підполковник по Адміралтейству Володимир Савченко-Більський, полковник Військово-Морського Судового Відомства Вадим Богомолець, підполковник, корабельний інженер Микола Неклієвич, лейтенант Військово-Морського Судового Відомства Борис Лазаревський, син історика О. Лазаревського, та інші. Вони й ініціювали створення перших українських організацій у революційному Севастополі⁸.

У березні 1917 року на зборах шести тисяч українців була створена Севастопольська Українська Чорноморська Громада та обрана її Рада, яку очолив В. Лашенко⁹. Голова військової секції Чорноморської громади М. Неклієвич писав: “... перші часи існування Української Чорноморської Громади у Севастополі. Це був велечезний мент національного руху! У тую пору серед нас не могло навіть

бути нікого , хтоб не вірив , що Україна, наша богата, величезна, козацька Україна – не буде...”. Почесним членом Севастопольської Української Чорноморської Громади обрали дружину командуючого флотом Оксану Колчак¹⁰. При Раді української Чорномоської громади зорганізувався військово-морський клуб імені Івана Сірка. Він був “організацією національно-демократичною, але військовою, головне дисциплінованою, з метою міцної підтримки української справи озброєною рукою”¹¹.

У ротах запасного полку, який дислокувався у Феодосії, у першій половині березня 1917 року були організовані ротні українські ради. З часом вони об’єдналися і утворили українську полкову раду. Українські громади були створені також у Євпаторії, Ялті та інших містах Кримського півострова.

У гарнізонах діяли українські партії. Найбільшу активність проявляли українські соціалісти-революціонери. У березні місяця вони організувалися у Севастополі, а у квітні була створена есерівська організація у Феодосії. Літом 1917 року у Севастополі була закладена і організація УСДРП¹². Зважаючи на те, що у гарнізонах цих міст служила значна кількість українців, саме ці українські політичні партії і мали найбільший вплив у їх середовищі.

Отже, весною 1917 року в залагах Кримського півострова утворилися українські організації, були створені їх керівні органи, які й очолили національний рух серед військовослужбовців.

Шляхом агітаційно-пропагандистської роботи посланці українських організацій прищеплювали солдатам усвідомлення приналежності їх до української нації і України. Основна увага зверталася на формування національної свідомості воїнів-українців. “По своїй ідеї лекції мали підкреслити нашу національну окремішність”, –

вказав Ю. Тютюнник. Популярність української пропаганди зростала. У сімферопольському гарнізоні пропагандистською роботою активно займалися члени Ради української громади. Керували нею прапорщики Мацько та Тютюнник. Вони входили в гарнізонну Раду солдатських депутатів і відстоювали там право ведення культурно-просвітньої роботи серед військових їх рідною мовою. Українці запропонували поділити солдатів гарнізону на національні секції і проводити роботу в кожній секції окремо¹³.

Агітатори-українці відчували брак літератури, скупим був і арсенал агітаційних матеріалів. У зв'язку з цим вони сподівалися на підтримку українських організацій, які успішно діяли в інших містах чорноморського узбережжя. Член Чорноморської Української Громади міста Севастополя В. Богомолець звернувся за допомогою в Одесу. Він прохав відомого українського діяча С. Шелухіна приїхати в Севастополь читати лекції, надіслати “Історію України” М. Аркаса та малюнки Запорожських прапорів¹⁴.

Під впливом агітації та пропаганди у Севастополі на кораблях, в артилерійських частинах, авіаційній школі активізують свою роботу українські гуртки. Українські організації діяли і в сухопутних частинах Севастопольської морської фортеці. На перших порах після лютневої революції тон українському руху у Севастопольському гарнізоні задавав особовий склад севастопольського флотського півекіпажу, яким командував В. Савченко-Більський. Його зусиллями весною 1917 року частина стала на шлях українізації. За свідченням очевидців, моряки півекіпажу були першими у російській армії і на флоті хто мав власний український прапор із оригінальним малюнком та портретом Т. Шевченка. Оркестр цієї частини першим почав виконувати гімн “Ще не вмерла Україна”¹⁵.

Звичайно, що це зовнішні ознаки, якими можна характеризувати український рух у Севастопольському гарнізоні. Проте, після багаторічних заборон українства поява українського прапора та звучання закличної української музики у чорноморській флотській столиці було подією надзвичайної ваги.

Українці Чорноморського флоту, сухопутних частин Кримського півострову з ентузіазмом і надією зустріли повідомлення про скликання в Києві на початку травня 1917 року 1-го Всеукраїнського військового з'їзду. На з'їзді моряків та гарнізон Севастополя представляли матрос Лінник, та військовик авіаційної школи М. Михайлик, а сімферопольський – прапорщик Мацько¹⁶.

Українці кримських гарнізонів з надією спостерігали за розвитком подій у Києві. Вони сподівалися на вказівки від Центральної Ради щодо розвитку національного військового руху. Проте, події в Києві не завжди давали відповіді на нагальні питання. Нерідко вони ще більше додавали невизначеності тим військовим, які були далеко від центру. У подібній ситуації опинилися і українці-військові у Криму. “Якимсь загадковим хаосом повіяло із Києва, — згадував Ю. Тютюнник, — і ніхто з нас не знав, чи той хаос є наслідком дійсного хаосу в головах керманічів політичних груп, партій, що об'єднувалися в Центральній Раді, чи, може, якась геніальна рука навмисне утворює той хаос, маючи на меті з хаосу витворити нові форми життя нації. Перше ми тільки умовно припускали, а в друге вірили”¹⁷.

Не зважаючи на подібні міркування, ухвали з'їзду щодо українізації армійських частин, Чорноморського флоту були сприйняті в Криму як керівництво до дії. Сімферопольський військовий клуб імені гетьмана Дорошенка, вітаючи 23 травня 1917 року Українську

Центральну Раду, прохав її проводити в життя постанови і резолюції першого Всеукраїнського військового з'їзду. Українці хотіли якомога швидше знати номери трьох корпусів, які вищою російською військовою владою були “названі українськими”, щоб направляти туди поповнення українськими маршовими ротами . “Ми даємо слово умерти всі за здобуту свободу російську, коли Тимчасовий Уряд Російський задовольнить перебування Української Центральної Ради і Генерального Комітету Українського як головного правління українського народу”, – запевняли члени клубу¹⁸.

Українці гарнізонів Криму, особливо Севастополя, підтримували тісні контакти із українськими організаціями інших гарнізонів російської армії. Так, у середині травня 1917 року Севастополь відвідали делегати Гельсінгфорської української Ради¹⁹. Вони привезли наказ українців з Балтики, у якому говорилося, що матроси Балтійського флоту, піднявши гасло автономії, не мають наміру відокремлюватись від Росії і завжди будуть боронити непорушність меж російської республіки. Балтійці висловлювалися за доцільність визнання урядом автономії України, створення запасних українських полків та комплектування Чорноморського флоту виключно українцями. Вони закликали своїх співвітчизників-чорноморців не підтримувати ідею сепаратного миру, яка ставала популярною, зокрема, і у військових колах²⁰.

Зазначимо, що весною 1917 року українці Севастополя досить лояльно ставилися до політики Тимчасового уряду. Не було у них і яскраво виражених антивоєнних настроїв. Так, на засіданні севастопольської ради військових і робітничих депутатів українці-військові заявляли про необхідність “битися до останньої каплі крові проти зухвалих замірів ворога. Делегати гаряче закликали усіх

позбутися чвар і об'єднатися під одним могутнім гаслом війни для порятунку Росії”²¹.

У той же час українці активно виступали проти дій військового командування, які, на їх думку, могли зашкодити розвитку українського національно-визвольного руху. Одною з таких проблем було перебування польських військових формувань на території України. Весною 1917 року в Україні (Київщина, Полтава, Чугуїв) продовжувалося формування польських національних частин. Українські військові насторожено ставилися до дислокації польських військових частин в Україні. Настороженість з часом переросла у вимогу припинити їх формування, а вже існуючі вивести з України. Так Український військовий клуб сімферопольського гарнізону прохав Центральну Раду “зажити всіх рішучих заходів перед Тимчасовим урядом щоб вивести всі польські легіони з території України і не дозволяти формування нової польської дивізії у м. Києві”²².

Українці-військові кримських гарнізонів активно виступали за створення своїх національних військових частин. Найбільшого поширення цей рух, у силу чисельності гарнізонів та прошарку в них українців, набрав в запасних полках сімферопольського та феодосійського гарнізонів, севастопольській авіаційній школі, береговій артилерії Керчі²³. Безперечно, що стимулювали рух за українізацію запасних частин повідомлення з Києва про створення українського полку імені Богдана Хмельницького та українського запасного полку.

Військове міністерство, Ставка Верховного Головнокомандування насторожено ставилися до створення національних військових частин та націоналізації існуючих. Генерал А.Денікін, який весною 1917 року обіймав посаду начальника штабу Верховного Головнокомандуючого, класифікував цей процес як прояв

“...відцентрового прагнення окраїн і, поряд з цим, прагнення до націоналізації, тобто, розчленування армії”. Він підкреслював: “Заговорили раптом всі мови: литовці, естонці, грузини, білоруси, малороси, мусульмани – вимагаючи проголошення “самовизначення” – від культурно-національної автономії до повної незалежності включно, а головне – негайного формування окремих військ”²⁴.

Сімферопольський гарнізон опинився в епіцентрі руху по українізації запасних частин. Усупереч волі російського командування українізовані частини стали виникати самочинно. Начальник 38-ї піхотної запасної бригади полковник Кондратьєв 21 травня 1917 року повідомляв штаб Одеського військового округу, що “Сімферопольська українська організація проявляє посилену діяльність, яка має кінцеву мету формування запасного українського полку”.

Українці виробили свою тактику досягнення кінцевої мети. У трьох запасних полках, дислокованих у Сімферополі, вони простим переводом солдатів із підрозділу в підрозділ формували українські роти, вибирали ротних командирів із офіцерів українців. У кожному полку роти зводилися в український батальйон. До визначеної мети українці йшли самочинно, не чекаючи дозволу командування. Не зважали вони і на “увещання” гарнізонного комітету, який негативно ставився до дій українців²⁵.

Російське командування особливо непокоїло вплив українізації на стан резервів. Українці заявляли про необхідність відправки у фронтові частини, які підлягають українізації, цілісних українських маршових рот. Готові маршові роти передбачалось переформувати, створивши одні виключно із українців, а інші – із представників інших

національностей. За задумом українських організацій Сімферополя українські маршові роти мали бути направлені в 13-у та 62-у піхотні дивізії, у яких, на думку українців сімферопольського гарнізону, був найбільш високим відсоток українців²⁶.

Командир 38-ї піхотної запасної бригади зазначав, що самі українці вважають рух за створення національного полку стихійним, але його неможливо стримати “оскільки можна нарватися на ексцеси”. “Рух цей у теперішній час вносить чвари в частинах і дезорганізацію в ротах”, – підкреслював комбриг. Українці ж, у свою чергу, заявляли військовому командуванню про те, що “при організації українських рот і батальйонів вони гарантують порядок і залізну дисципліну”. Полковник Кондратьєв, зважаючи на серйозність намірів українців, вважав за доцільне дозволити їм формувати українські маршові роти для відправки в запропоновані українцями частини²⁷.

Із цими міркуваннями командира запасної бригади, дислокованої в Криму, був ознайомлений командуючий Одеським військовим округом генерал Ебель. У відповіді комбригу він зазначав, що питання, поставлені українцями, знаходяться у стані вирішення вищим військовим командуванням та Тимчасовим урядом. Генерал закликав “солдатів і офіцерів українців в ім’я прямого їх обов’язку перед батьківщиною і в ім’я моральної і службової відповідальності тилу перед товаришами, які знаходяться в копах і чекають з нетерпінням швидкого поповнення їх рядів, не затримувати відправки на фронт маршових рот і не розчленяти військової організації”²⁸.

Відповідь командуючого округом не задовольнила українців. 29 травня відбулося засідання сімферопольської української Ради, на якому організаційна комісія із виборних від усіх рот 32, 33 і 34 піхотних запасних полків вирішила із

усіх солдатів-українців сімферопольського гарнізону “об’явити окремий Український запасний полк.” Для роботи по українізації 35 пішого запасного полку, який стояв у Феодосії, комісія збиралася направити своїх представників²⁹. 30 травня відбулося спільне засідання ради і організаційної комісії сімферопольського Українського військового клубу імені гетьмана Петра Дорошенка. На засідання прибули майже 60 представників українців, серед яких було більше 30 офіцерів. Учасники зборів обмінялися думками щодо формування полку. У обговоренні питання взяли участь і висловили свої міркування представники гарнізонного комітету та ради солдатських депутатів. Зібрання ухвалило “терміново і рішуче” сформувати Український запасний полк із солдатів-українців сімферопольського гарнізону. Для проведення повсякденної роботи була вибрана особлива комісія, яка мала стати штабом запасного полку. Згідно постанови зборів командир полку, батальйонні, ротні командири, як і весь командний склад, мали обиратися в ротах із офіцерів-українців. Однозначно прозвучала вимога про негайне формування українських маршових рот і спрямування їх на поповнення у корпуси, які підлягали українізації. Депутація із 10 чоловік ознайомила із постановами зборів начальника сімферопольського гарнізону³⁰.

Щоб перешкодити організації полку, начальник сімферопольського гарнізону за згодою місцевої Ради солдатських депутатів наказав відібрати від українських солдатів однострої (певний час солдати мали лише нижню білизну) і зброю. Однак це не запобігло виникненню частини³¹. На початку червня 1917 року українці гарнізонів Херсону, Одеси, Катеринослава були стурбовані тим, що вище російське командування, давши обіцянку сприяти виділенню їх в окремі підрозділи, ставить цьому всілякі

перешкоди і, таким чином, гальмує справу організації українського національного війська. Командування навмисно направляло українські маршові роти не в корпуси, які підлягали українізації, а розкидало по корпусах з низьким відсотком українців в особовому складі. Дії командування призводили до розпорошення уже сконсолідованих українських сил. Непокоїло українців-військових і те, що запасні частини в Україні замінялися полками Донських козаків, які знімалися з фронту. За цих обставин українські організації, які діяли в гарнізонах вирішили припинити відправку українців (за їх визначенням до українців належали усі ті, хто народився і живе в Україні) на фронт. Вони закликали усіх українців-воjakів, призначених в маршові роти, виконати наказ Українського Генерального Військового Комітету не виступати на фронт доти, поки не буде на це його розпорядження. Українці запасних частин сімферопольського гарнізону підтримали дії своїх співвітчизників. На середину червня 1917 року відправка українських маршових рот із Сімферополя була припинена³².

Загальновійськові організації, які діяли в частинах російської армії, дислокованих у Криму, вбачали у розвитку українського військового руху загрозу цілісності Росії та боєздатності армії. Орган сімферопольської ради солдатських депутатів газета “Единение” публікувала статті відверто погромницького характеру. Вони були сповнені ворожнечі до українців з погрозами на кшталт “близко час расплаты и мы имеем на это право”³³. Противником створення окремих українських частин був сімферопольський гарнізонний комітет. Він підтримував ідеї однієї із рот гарнізону, яка закликала солдатів-українців скоріше відправлятися на фронт, а розв’язання питання автономії України відкласти на майбутнє³⁴.

Не зважаючи на різноманітні звинувачення українців, вони загалом продовжували підтримувати політику Тимчасового уряду, дії військового командування. Так, серед воїнів севастопольського гарнізону та громадянства міста знайшов підтримку червневий наступ російської армії. Чорноморська громада провела з цього приводу загальне зібрання представників флоту, гарнізону та жителів міста. Учасники широко вітали “українське озброєне військо на фронті, котре міцно боронить землю і волю неньки України”³⁵.

Проте, лояльність українців-військових не додавала розуміння військовому командуванню їх домагань. Особливо це стосувалося формування поповнень і їх спрямування у діючу армію. Так, дві сотні 1-го Українського батальйону із 32 запасного полку сімферопольського гарнізону у складі 520 чоловік 5 липня 1917 року були відправлені на фронт. Вони прибули на залізничну станцію Знам’янка в 10 запасний полк, щоб слідувати у корпус, який підлягав українізації. Командир 10 запасного полку направив сотні не в український, а у 5 Сибірський стрілецький корпус. Українці самочинно вирушили в 6-й армійський корпус, про українізацію якого їм було відомо. На шляху їх перехопив комкор 5 Сибірського стрілецького корпусу. Погрожуючи зброєю, обіцяючи застосувати кулемети, він силою спрямував поповнення у свій корпус. Українські сотні були розділені по полках 7 піхотної дивізії корпусу. Перша сотня потрапила у 26-й Могилевський, а 2 сотня – у 28-й Полоцький полки.

Не зважаючи на те, що сотні були в полках найміцніші, полкове командування стало на перешкоді проведення роботи по українізації частин. У разі її проведення командир 26 Могилевського полку полковник Музиковський загрожував українцям тим, що їх чекає доля козаків полку

імені Богдана Хмельницького, які були підступно розстріляні наприкінці липня 1917 року при відправленні на фронт. Командир 5 Сибірського стрілецького корпусу заборонив українцям телеграфний зв'язок з УВГК, мотивуючи це приватним характером зносин своїх підлеглих з найвищим українським військовим органом³⁶.

Домагання українців влитися в український полк імені Богдана Хмельницького категорично відсікалися загальновійськовими комітетами та командиром корпусу. Комкор генерал-майор Г. Мілеант заявив про УВГК, що “він ніякої дезертирської української організації не визнає, а також не визнає Генерального комітету”³⁷.

Події навколо українського поповнення почали набирати загрозливого характеру. Відбулися збори українців. Прапорщик 1 козацької Української сотні з м. Сімферополя Тищенко надіслав рапорт в УВГК, у якому повідомляв про збори українців та їх категоричні вимоги переведення в український корпус³⁸. Проте, низкою організаційно-силових заходів та розпорошенням солдатів-українців по окремих частинах російському командуванню вдалося нівелювати вимоги українців.

Активна діяльність українців у Сімферополі, Севастополі та інших гарнізонах Криму каталізувала рух кримських татар за створення своїх національних військових формувань. Під час перебування в Криму 17 травня 1917 року військового міністра О. Керенського до нього з проханням створити кримський полк звернулася мусульманська делегація. Міністр запропонував формувати полк із тилових частин, не торкаючись фронтних частин³⁹. При підтримці українців у травні у Криму сформувався татарський батальйон. Командування полку ім. гетьмана П. Дорошенка встановило дружні взаємини із сімферопольським

мусульманським солдатським комітетом, який очолював муфтії Ч. Челебієв⁴⁰.

На початку червня 1917 року вкрай загострилася ситуація у гарнізоні Севастополя. Під тиском матросів, яких підтримував виконком Севастопольської ради військових і робітничих депутатів, адмірал Колчак (щоби попередити крововпролиття) дав згоду на роззброєння офіцерів. 6 червня 1917 року О. Колчак залишив посаду командуючого флотом⁴¹.

У зв'язку з таким перебігом подій 8 червня 1917 року до Севастополя виїхали члени Українського Військового Генерального Комітету Ф. Селецький та Письменний. Вони мали в'яснити стан справ на Чорноморському флоті та встановити тісний зв'язок з Чорноморською українською громадою. У газетах було оповіщено про приїзд делегатів. На момент приїзду посланців із Києва ескадра знаходилася в морі, а тому вони спочатку зустрілися з українцями частин севастопольського гарнізону. У доповідях і промовах представників Центральної Ради мова йшла про український рух, його завдання, про значення автономії та федерації як для України, так і для Росії⁴².

Одночасно з подіями в Криму на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді обговорювалося питання щодо українізації Чорноморського флоту. Член Українського Генерального Військового Комітету полковник Пилькевич свій виступ акцентував на тому, що справи про націоналізацію війська розглядає урядова комісія, яка не хоче змиритися з українськими вимогами. “Стурбувало їх наше домагання, – говорив Пилькевич, – щоб Чорноморський флот був українським. Як же буде тоді з Кримським півостровом, адже ж він населений татарами. То може Чорноморський флот краще татаризувати, ніж українізувати? Вражіння з усіх цих балачок ми винесли таке: погляди у нас зовсім ріжні. Ми

кажемо, що все це потрібне і необхідне, вони – що це все шкідливо. Наші домагання цілком життєві докажем чого є те, що само фронтове начальство йде нам назустріч”⁴³.

Зі створенням на 2-му Всеукраїнському військовому з’їзді Всеукраїнської ради військових депутатів (ВРВД) українці, які перебували на військовій службі в Криму, пов’язували перспективи розвитку українського національно-визвольного руху. Після створення ВРВД Чорноморський український військовий комітет звернувся до її членів з вітанням. Чорноморці закликали членів Ради: “Міцно тримайте товариші наш прапор. Хай він буде символом воскресення великої нероздільної республіки України”⁴⁴. У різний час українців Севастополя у Всеукраїнській раді військових депутатів представляли моряки та солдати Усенко, Чепець, Чинцов, Набока та інші⁴⁵.

Поглиблення розвитку українського військового руху вимагало координації зусиль українців-воjakів гарнізонів кримського півострову. Із цією метою 3 серпня був проведений з’їзд українців гарнізонів Таврії. На спільному засіданні сотенного комітету і усіх офіцерів українських батальйонів сімферопольського гарнізону, делегатів від севастопольського клубу імені Івана Сірка і представників українського військового комітету Феодосії було розглянуто питання розвитку українського руху в гарнізонах. Учасники з’їзду, проаналізувавши політичне становище, заявляли про свою вірність ідеям Універсалів Центральної Ради, акцентували увагу на доцільності активізації боротьби за автономію України, широкомасштабної роботи по українізації війська. Своє майбутнє українці-військові пов’язували з Установчими Зборами, а тому вважали за необхідне всюди готуватися до участі у їх виборах⁴⁶.

Розвиток українського військового руху в Севастополі вимагав удосконалення його керівних органів, які б мали

постійний зв'язок з українськими керівними організаціями в Києві. На початку серпня 1917 року у Севастополі був створений Український військовий комітет. Він був затверджений Українським Генеральним Військовим Комітетом⁴⁷. Діяльність українських військових організацій в Криму координував Чорноморський військовий комітет. У його статуті проголошувалося: “Перше завдання комітету вжити всіх заходів, щоб мати зв'язок із Центральною Радою, з Українським Військовим Генеральним Комітетом, а також з усіма українськими військовими організаціями Чорного моря і його побережжя”. Комітет мав проводити в життя усі розпорядження УГВК, найскоріше організовувати просвітні гуртки в кожній частині армії і флоту, де були українці. Чорноморський військовий комітет підпорядковувався УГВК, який і затвердив його статут⁴⁸.

Українці-військові впливали на розвиток українського національно-визвольного руху у всьому Таврійському регіоні. 12-13 серпня у Сімферополі відбувся перший з'їзд представників українських організацій Таврії. У його роботі активну участь брали і представники від українських військових гарнізонів Криму. Військові були причетні до прийняття низки ухвал національно-демократичного характеру. Так, за допомоги українського офіцера з'їзд прийняв постанову про скликання Українською Центральною Радою Всеукраїнських Установчих Зборів, які мали розв'язати питання державного майбутнього України⁴⁹.

У газеті “Известия Севастопольского совета военных и рабочих депутатов” 18 і 19 серпня була опублікована стаття Ф.Сліпченка “Кто такие украинцы и каковы их требования”. Автор зробив екскурс в історію українсько-російських відносин, акцентував увагу на українському національному відродженні у ХІХ столітті. Він зазначав,

що “українці хочуть широкої національно- культурної автономії і не вимагають більше того як вступали в союз з московським царем. У росіян же це викликає боязнь – українці, на їх думку, хочуть відділитися. І як результат численні провокації проти українців”. Зміст статті був досить толерантний з характерною ознакою просвітництва⁵⁰. Проте, поява публікації на сторінках такої газети для Севастополя була вже подією. Широкий загал військових та населення півострова був ознайомлений з українським питанням через орган організації, яка сповідувала принципи “єдиного революційного фронту”.

На сплеск активності українців вплинула “Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні”, яка була прийнята російським урядом 4 серпня 1917 року. У ній вказувалося, що “повноваження Генерального секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську за виключенням повітів Мглинського, Суразького, Стародубського і Новозибківського, вони можуть бути поширені і на інші губернії або частини їх у випадку, якщо створені в цих губерніях на підставі постанови Тимчасового уряду земські заклади висловляться за бажаність такого поширення”⁵¹. Найбільш свідоме українське громадянство, вояки-українці в тому числі, розцінювали подібний акт Тимчасового уряду як замах на цілісність українських земель.

До протестів проти “Інструкції” Тимчасового уряду приєднали свій голос українці-військові, які служили в гарнізонах Кримського півострову. 23 серпня загальні збори українців Чорноморського флоту і гарнізону Севастополя рішуче протестували проти форми і змісту інструкції. Вони вимагали затвердження Тимчасовим урядом Генерального Секретаріату у повному складі, визнання Українського

Військового Генерального Комітету “правомічним військовим органом”, запровадження при штабі Командуючого Чорноморським флотом посади Генерального Комісара по українських військових справах, визнання Чорноморського Українського Військового Комітету військовим адміністративним органом у справах, що стосуються вояків-українців Чорноморського флоту і гарнізону міста Севастополя. Учасники зборів вважали “вилучення з складу автономної України губерній: Катеринославської (гнізда запорожців), Харківської, Херсонської і материкової частини Таврійської, підряд населених українцями, безпідставним і вмисним відокремленням однієї частини України від другої” і вимагали “прилучення перелічених губерній до складу автономної України”. Українці-вояки Чорноморського флоту і гарнізону, а також робітники і громадяни міста Севастополя заявляли, що “на випадок якого-небудь насильства над Українською Центральною Радою вони всі, як один чоловік, з зброєю в руках виступлять на оборону її, не спиняючись ні перед якими жертвами за для оборони вільної України”⁵².

До севастопольців приєдналися українців-вояки Феодосії. 28 серпня 744 українці місцевого 35 пішого запасного полку, майже усі вихідці із Херсонщини, Катеринославщини, Таврії й Харківщини, висловили своє обурення тим, що “Тимчасовий уряд знов рве Україну на шматки і наших губерній чому то не визнає як українських”. Вони вимагали “прилучення до автономної України Херсонщини, Катеринославщини і українських повітів Таврії і Харківщини”⁵³.

Серйозним випробовуванням для українців-військових фронту і тилу став заколот генерала Корнілова. С. Петлюра звернувся до українських організацій, представників у

військах з директивою, у якій вимагав: “Накази генерала Корнілова не виконувать. Українці повинні всяко підтримувати Тимчасовий уряд хоч і прийшлося би стати до зброї”⁵⁴. Чорноморський український військовий Комітет 30 серпня доповідав в УВГК, що ексцесів на головній базі Чорноморського флоту немає, а “воїни Чорноморського флоту і гарнізону, громадяни Севастополя підпорядковуються Тимчасовому уряду, Центральній Раді і раді робітничих і солдатських депутатів, зберігають спокій”⁵⁵. Українці сімферопольського гарнізону відповіли лаконічно: “Спокійно. Ждемо дальших директив”⁵⁶. Отже, українцівояки гарнізонів Кримського півострова залишилися вірними демократичному шляху розвитку країни.

Сповідуючи принципи демократії, українці-військові Севастополя та гарнізонів півострова готувалися до виборів в Установчі Збори. Їм допомагали у цьому члени Центральної Ради К. Величко та Свідерський, Биковський і Герасимів, які прибули із Києва у Севастополь 6 жовтня 1917 року. Вони побували на кораблях, у гарматній морській школі та піших дружинах севастопольського гарнізону. Прапорщик К. Величко був знаний серед моряків і солдатів як учасник Демократичної наради. За словами членів українських організацій Севастополя промова К. Величка на нараді зробила його авторитетним як серед українців-військових, так і серед воїнів інших національностей, які служили в Севастополі. Українці висунули кандидатуру К. Величка на вибори в Установчі збори⁵⁷.

Український Військовий Генеральний Комітет намагався повністю опанувати українським рухом на Чорноморському флоті та у гарнізонах Кримського півострова. На думку українських керівників, цьому сприяла б робота українського комісара при штабі Чорноморського флоту. УВГК звернувся до комісара по українських справах

у Петрограді з проханням “вжити заходів для негайного затвердження чина комісара при штабі Чорноморського флоту”. Комітетом на цю посаду було призначено капітана другого рангу Акімова, який перебував у Севастополі⁵⁸. 18 жовтня 1917 року С. Петлюра передав російському військовому міністру прохання української військової Ради Севастополя про те, щоб повноваження комісара із українських морських справ капітана другого рангу Акімова були поширені і на сухопутні частини Криму. Голова УГВК просив затвердити повноваження відповідним наказом по міністерству. Представнику Центральної Ради при Головному управлінні Генерального Штабу Жуковському була дана вказівка домагатися з цього приводу прийняття російським військовим відомством відповідної ухвали⁵⁹. Революційні організації Севастополя дали згоду на діяльність українського комісара. На початку листопада 1917 року Центральний Комітет Чорноморського флоту визнав повноваження Акімова⁶⁰.

Більшовицький переворот у Петрограді та проголошення III Універсалом Центральної ради Української народної Республіки суттєво вплинули на розвиток подій у гарнізонах Криму. 12 листопада 1917 року заходами Українського Військового Комітету у Севастополі святкували проголошення Української Народної Республіки. На кораблях Чорноморського флоту поруч із андріївськими та червоними прапорами були підняті синьо-жовті прапори. На крейсері “Пам’ять Меркурія” українці підняли свій національний прапор. У знак протесту з корабля списалося більше 200 чоловік росіян. На площі, біля пам’ятника адміралу Нахімову, відбувся військовий парад команд з кораблів та частин Севастопольської воєнно-морської фортеці. Українці військові серед загального революційного розкладу, який поглинав російську армію і

флот, продемонстрували дисципліну і вірність армійським і флотським порядкам⁶¹.

У зв'язку з виступами українців активізували свою контрпропагандистську та організаційну роботу матроси та офіцери росіяни, їм сприяли своєю діяльністю більшовики. Вони за будь-якої ціни намагалися в черговий раз не дати українцям скористатися слушним моментом і поглибити розвиток національного руху в Севастополі. Антиукраїнський блок домігся певних успіхів. 14 листопада чорноморський флотський екіпаж прийняв резолюцію, у якій закликав команди кораблів спустити як українські, так і андріївські прапори, а підняти червоні⁶². Збори представників росіян, які служили на флоті і в частинах севастопольської фортеці, заявили про недопустимість українізації як флоту, так і частин гарнізону⁶³.

Офіційний український Київ намагався оперативно реагувати на події у Севастополі. 18 листопада для вияснення ситуації у місті і на флоті була відправлена делегація української Морської Генеральної Ради на чолі з Лотоцьким та Д. Антоновичем⁶⁴.

У той же час окремі частини гарнізонів продовжували заявляти про свою українізацію. У середині листопада севастопольський військовий фортечний телеграф оголосив себе українським⁶⁵. На шлях українізації стали частини морської піхоти.

Після оголошення більшовицького ультиматуму Ради Народних Комісарів Центральній Раді по українських частинах фронту і тилу прокотилася хвиля протестів. Із засудженням більшовицької агресії виступили збори Севастопольської Ради корабельних, полкових та інших комітетів. За передання влади Всеросійським Установчим Зборам, а також протест проти насильства над Українською Народною Республікою і підтримку Центральної Ради

голосувало 259 осіб, проти 8 та 9 тих, що утрималися. Більшовицьку ж резолюцію підтримав лише 61 учасник зборів при 223 проти і 9, що утрималися⁶⁶.

У грудні 1917 року в гарнізонах Кримського півострову посилювалося революційне бродіння. На їх стан впливала демобілізація. Солдати ставали то під українські національні знамена, то підтримували більшовиків. З часом вони взагалі стали малочисельними. Більшовицькі гасла миру і землі зробили свою справу. 3 січня 1918 року представник Румчероду доповідав із Севастополя: “У Севастополі велике полівіння мас... Навколо Ради групується лише частина матросів з “Волі”... Піхотних частин мало: маси розповзлись, арсенали нікому охороняти”⁶⁷. Подібним був стан і в інших гарнізонах. Українці не змогли пройти до кінця випробування революційним часом.

Таким чином, український рух у частинах російських гарнізонів Криму зародився і розвивався як складова частина українського військового руху в російській армії. Особливістю діяльності українських військових в армійських частинах Криму було те, що на них суттєвий вплив мали матроси і офіцери українці Чорноморського флоту. Моряки і солдати проводили свої акції спільними зусиллями, що надавало їм масовості і більшої організованості. Українці-військові Криму внесли свій вагомий внесок в розвиток українського національно-визвольного руху, у боротьбу за українську державність.

---

¹ Звегинцов В. Русская армия 1914-1917 гг. – Париж, 1959. – С. 21, 30, 43, 44, 50; Історія українського війська. – Львів, 1992. – С.441; Центральний державний архів Військово-Морського флоту Росії (далі – ЦДА ВМФ). – Ф. Р-183. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 6.

² Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917-120-х роках. – К., 1999; Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917-1918 рр. – К., 2002; Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державність. – Львів, 1997; Королев В.И. Крым и Северная Таврия в 1907-1917 гг. Страницы политической истории. – Симферополь, 1995.

³ Юртик Г. “Перший” Симферопольський полк ім. гетьмана П.Дорошенка // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн.1. – С.32-35.

⁴ Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.4. – С. 4.

⁵ Христич Я. Українські зелені свята у Севастополі. Спогад учасника // Дороговаказ. – 1969. – Квітень-червень. – Ч. 24. – С. 9-10.

⁶ Цит. за: Трембіцький В. Чорноморська проблема України // Альманах Українського Національного Союзу на 1998 рік. Річник 88-й. – Парсіппані – Нью Йорк. – С. 147-148. На наш погляд, ці патетичні слова адмірала Колчака дещо ідеалізують його ставлення до українців. Не виключено, що вони суттєво різняться із можливим першоджерелом. Водночас значимо, що учасники революційних подій у Севастополі 1917 року високо оцінювали діяльність командуючого флотом. Цікава характеристика адмірала учасниками українського військового руху у Севастополі: “...сам командуючий Чорноморською фльотою енергійний, розумний – державник віце-адмірал О.В. Колчак відразу поставився прихильно до Українського Чорномор. Руху. Причому ця прихильність ще побільшилась, коли у партійній боротьбі почався розкол фльоти, а українці показали найбільш здисциплінованими”. – Див.: Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.4. – С. 4.

⁷ Юртик Г. “Перший” Симферопольський полк ім. гетьмана П.Дорошенка // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн.1. – С. 34.

⁸ Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.4. – С. 4.

⁹ Інгулець В. За українське море! – Прага, 1941. – С. 37; Шрамченко С. На синьому Чорному морі в рр. 1917-19. Уривок зі споминів // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч.3. – С. 15.

¹⁰ Нова Рада. – 1917. – 18 мая.

¹¹ Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.4. – С. 3- 4.

¹² Королев В.И. Крым и Северная Таврия в 1907-1917 гг. Страницы политической истории. – Симферополь, 1995. – С. 68.

¹³ Юртик Г. “Перший” Симферопольський полк ім. гетьмана П.Дорошенка // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн.1. – С. 34.

¹⁴ Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917-1920-х роках. – С.189.

¹⁵ Шрамченко С. Рідкий Ювілей // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 9. – С. 7.

¹⁶ Інгулець В. За українське море! – Прага, 1941. – С. 39.

¹⁷ Юртик Г. “Перший” Симферопольський полк ім. гетьмана П.Дорошенка // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн.1. – С. 38.

¹⁸ Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року). Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 333-334.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 7.

²⁰ Нова Рада. – 1917. – 24 мая.

²¹ Киевская мысль. – 1917. – 4 мая.

²² Нова Рада – 1917. – 13 мая.

²³ У зв'язку з тим, що українці у російській армії за національною приналежністю не виокремлювалися визначити їх чисельність

у кримських гарнізонах важко. Проте, існують дані про приблизне число українців, які служили у військових частинах, дислокованих на півострові. Так, у сімферопольському гарнізоні весною 1917 року службу проходили більше одинадцяти тисяч вихідців із України. – Див.: Юртик Г. “Перший” Симферопольський полк ім. гетьмана П.Дорошенка // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн.1. – С.35.

²⁴ Деникин А.И. Очерки русской смуты. Крушения власти и армии (февраль – сентябрь 1917 г). – М., 1991. – С. 383.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1705. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 21.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – Арк 21 зв.

²⁸ Там само. – Арк 22.

²⁹ Див.: Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С. 65, 66.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1705. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 25.

³¹ Шандрук П. Армія УНР та її боротьба за державність // Гуртуймося. – 1932. – № 9. – С. 10.

³² ЦДАВО України. – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 28.

– Арк. 34. Аналогічну позицію зайняло і керівництво кримських татар. Муфтії Ч.Челебієв закликав солдатів татарської національності Сімферопольського гарнізону не підпорядковуватися військовому міністру і не йти на фронт, а формувати власні частини. За повідомленням таврійського губернатора, комісара М.Богданова, наприкінці червня 1917 року близько 1000 солдатів-татар відмовилося виїхати на фронт. Значна частина їх просто розійшлася по домівках. – Див.: Голубко В. Вказ. праця. – С.70, 79.

³³ Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – № 5-6. – С. 3.

³⁴ Голубко В. Вказ. праця. – С. 71.

³⁵ Нова Рада. – 1917. – 18 липня.

³⁶ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 366. – Оп. 2. – Спр. 267. – Арк. 15.

³⁷ Там само. – Арк. 15 зв.

³⁸ Там само. – Арк. 4.

³⁹ Киевская мысль. Веч. выпуск. – 1917. – 23 мая.

⁴⁰ Голубко В. Назв. праця. – С. 55. Стан татарських фомувань був невтішним. Під час відвідин Сімферополя начальник штабу Одеського військового округу генерал Маркс заявив, що татарський батальйон має вигляд не військової частини, а “справжньої безладної орди”. – Див.: Голос татар. – 1917. – 23 септембра.

У середині липня 1917 року Генеральний Секретаріат відвідав делегат мусульманського комітету із Сімферополя. Він повідомив членів українського уряду про автономістичні вимоги російських мусульман і, зокрема, кримських татар. Виявилося, що ці домагання навіть ширші тих, які висувала Українська Центральна Рада, зокрема, у справі націоналізації війська. Кримські татари, окрім тих пунктів, які виставляли українці, домагалися, щоб всі татари-вояки були повернені в Крим для створення національного війська. За повідомленням “Робітничої газети” представник Криму наголосив, що “Крим бажає ввійти в склад автономної України, але з тою умовою, щоб і самому мати автономію”. У свою чергу “Генеральний Секретаріат на одному з своїх засідань обміркував цю справу і, незалежно від принципіального погляду на домагання мусульман, в питанні про приєднання Криму до автономної України ухвалив не робити поки що ніяких конкретних заходів”. – Див.: Робітничая газета. – 1917. – 21 липня.

⁴¹ Л. Волошинов. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. – Симферополь, 1960. – С. 36-37.

⁴² Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – № 5-6. – С. 3.

⁴³ Робітничая газета. – 1917. – 11 червня.

⁴⁴ ЦДАВО. – Ф.4100. – Оп.1. – Спр. 28. – Арк. 394.

⁴⁵ ЦДАВО. – Ф.4100. – Оп.1. – Спр. 34. – Арк. 20, 21, 23, 26, 56, 64.

⁴⁶ Робітничая газета. – 1917. – 29 серпня.

⁴⁷ Известия Севастопольского совета военных и рабочих депутатов. – 1917. – 24 августа.

⁴⁸ ЦДА ВМФ. – Ф. Р-183. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 134.

- ⁴⁹ Нова Рада. – 1917. – 25 серпня.
- ⁵⁰ Известия Севастопольского совета военных и рабочих депутатов. – 1917. – 18, 19 августа.
- ⁵¹ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. – Т.1. – К., 1996. – С. 214.
- ⁵² Нова Рада. – 1917. – 23 серпня.
- ⁵³ Нова Рада. – 1917. – 31 серпня.
- ⁵⁴ Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – № 13-14. – С. 4-5.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4078. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 129.
- ⁵⁶ Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – № 13-14. – С. 5.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. - Ф. 4100. - Оп. 1. - Спр. 28. - Арк. 631. На наш погляд, саме і з цього часу діяльність К.Величка конкретно пов'язана із Севастополем. В історіографії помилково з іменем К.Величка пов'язують керівництво українськими організаціями у місті і на флоті літом і навіть весною 1917 року.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2241. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20.
- ⁵⁹ РДВІА. – Ф. 366. – Оп.1. – Спр.625. – Арк. 52
- ⁶⁰ Киевская мысль. – 1917. – 8 ноября.
- ⁶¹ Киевская мысль. – 1917. – 14 ноября; Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.4. – С. 4.
- ⁶² Голубко В. Вказ. праця. – С.124.
- ⁶³ Киевская мысль. – 1917. – 17 ноября.
- ⁶⁴ Киевская мысль. – 1917. – 19 ноября.
- ⁶⁵ Селянська спілка (Катеринослав). – 1917. – 24 листопада.
- ⁶⁶ Голубко В. Вказ. праця. – С.134.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3156. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20.